

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
KƏND TƏSƏRRÜFATI NAZİRLİYİ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT AQRAR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

QƏMBƏROVA RUHİYYƏ MƏNTİQ QIZI

**DAXİLİ ƏRZAQ BAZARININ QORUNMASININ
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

5312.01 – “Sahə iqtisadiyyatı”

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

GƏNCƏ – 2015

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində yerinə
yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Əməkdar elm xadimi, iqtisad üzrə
elmlər doktoru, professor
Mirdaməd Mirsadiq oğlu Sadıqov

Rəsmi opponentlər:

iqtisad üzrə elmlər doktoru
Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mahir Məcid oğlu Məmmədov

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye
Universiteti**

Müdafiə 30 oktyabr 2015-ci il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət Aqrar
Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən
FD.04.013 birləşdirilmiş dissertasiya şurasının iclasında aşağıdakı ünvanda
olacaqdır.

Ünvan: Az 2000, Gəncə şəhəri, A.İsgəndərov küçəsi, 64. 2-ci mərtəbə.

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxana-
sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 30 sentyabr 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**FD.04.013 birləşdirilmiş
dissertasiya şurasının elmi
katibi, i.f.d., dosent:**

V.T.Əmrahov

İŞİN ÜMUMİ XARAKETİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Ölkədə bazar iqtisadi münasibətlərinin bərqərar olması ilə əlaqədar olaraq ərzaq bazarı transformasiya yönümlü dəyişikliklərin təsiri altında formalaşmaqdadır. Ərzaq bazarı əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsinə təmin etməklə müxtəlif iqtisadi qanunların, o cümlədən tələb və təklif qanununun əsasında fəaliyyət göstərir. Ərzaq bazarının səmərəli fəaliyyəti isə aqrar - sənaye sferasının inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır.

Son illər respublikamızda həyata keçirilən sosial - iqtisadi dəyişikliklər bu sahədə mövcud olan problemləri tam şəkildə həll edə bilməmişdir. Xüsusilə aqrar sahədə təsərrüfatçılıq mexanizminin inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi şərtlərin kifayət səviyyədə olmaması ərzaq bazarının formalaşması və inkişafında, həmçinin istehsalçılarla istehlakçılar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə bir sıra çətinliklər yaratmışdır. Məhz bu baxımdan yarana biləcək problemlərin aradan qaldırılması üçün keyfiyyətə yeni bazar mexanizminin yaradılmasına istiqamətlənmiş aqrar siyasətin realladılması tələbatı yaranmışdır. Mövcud reallıqlar baxımından ərzaq bazarının səmərəliliyinin təmin olunması və qorunmasına, bu məqsədlə daxili istehsalın stimullaşdırılması məsələlərinin həllinə istiqamətlənmiş tədqiqat işi aktuallığı ilə özünü büruzə verir. Son illər dövlət tərəfindən ərzaq bazarının inkişafı, aqrar sənaye sferasında integrasiya münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi, ərzaq məhsullarının emalı, saxlanması və satışının elmi əsaslarla təşkili, bazar infrastrukturunun müntəzəqi formalarının tətbiqi, kənd təsərrüfatının innovativ resurslarla təminatı baxımından əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Konkret olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təsdiq etdiyi “2008 – 2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, eləcə də “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014 – 2018 -cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı bu sahədə müsbət irəliləyişlərin əldə edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Bununla belə ərzaq bazarının qorunması, bazar tarazlığının təmin edilməsi, kənd təsərrüfatında istehsala bilavasitə təsir göstərən struktur problemləri hələ də özünü büruzə verməkdədir. Bu problemlər öz növbəsində kənd təsərrüfatı ilə sənaye məhsullarının qiymətləri arasındakı disparitetin mövcud olması, bazarın tələbi, təklif olunan məhsulların həcmi, bazar qiymətlərinin səviyyəsi arasında bir çox hallarda yaranan uyğunsuzluqlar və s.-lə sıx əlaqədardır. Qeyd olunanlar ərzaq bazarının inkişafına yönəldilmiş iqtisadi siyasətinin

həyata keçirilməsini və bu siyasətin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsini vacib məsələlərdən biri kimi önə çəkir.

Problemin öyrənilmə vəziyyəti: Azərbaycan Respublikasında ərzaq bazarının qorunması problemləri və ərzaq bazarı subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması məsələləri bir çox iqtisadçı alimlər tərəfindən tədqiq edilmiş, nəzəri və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır. Səmədzadə Z.Ə., Aliyev İ.H., Verdiyev Ə.Ç., Ataşov B.X., Balayev R.Ə., İbrahimov İ.H., Məmmədov A.İ., Salahov S.V., Əhmədov İ.V., Əhmədov A.T., Xəlilov H.A., Abbasov A.F., xarici ölkə alimlərindən Borxunov N., Qolubev A., Dobrinin V., Raduqin N., Serova E., Tarasov A., Xolod L. və başqaları bu problemin müxtəlif istiqamətlərinə toxunmuşlar. Həmin tədqiqatlarda əsasən xarici amillərin bazara təsiri məsələlərinə geniş yer verilmiş, bazar və daxili istehsal amilləri baxımından tədqiqatlar nisbətən məhdud xarakter daşmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi daxili ərzaq bazarının qorunması və səmərəliliyinin təmin edilməsi ilə bağlı ölkəmizdə və xaricdə aparılan tədqiqatların nəzəri-metodoloji əsaslarına dair nəticələrin sistemləşdirilməsindən, rəqabətə davamlı məhsul istehsalının daxili ərzaq bazarının qorunmasında rolunun müəyyənəşdirilməsindən, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində ərzaq bazarının rolunun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasından və bu sahədə mövcud problemlərin həllini özündə əks etdirən təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- ölkədə ərzaq bazarının sosial-iqtisadi mahiyyətinin araşdırılması və onun formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqi;
- ərzaq bazarının bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalından asılılığı baxımından inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı və fasiləsiz təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması yollarının müəyyən edilməsi;
- ərzaq bazarına təsir edən daxili və xarici amillərin tədqiqi;
- ərzaq bazarı subyektlərində rəqabətqabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması prioritetlərinin müəyyənəşdirilməsi və iqtisadi əsaslandırılması;
- ərzaq bazarının qorunması və inkişafına dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan Respublikasının ərzaq bazarı və onların subyektləridir.

Tədqiqatın predmeti rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsullarının istehsalı və satışını həyata keçirən subyektlər arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibət-

lər, ərzaq bazarının qorunması problemləri tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Respublikamızın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin aqrar sahənin, o cümlədən ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı və istehlakçılara çatdırılması sisteminin müasir vəziyyətinə dair elmi-tədqiqat əsərləri, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərman və sərəncamları, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlar, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları tədqiqatın nəzəri əsasını təşkil edir. Tədqiqatın metodoloji əsasını bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğun istehsal, emal və satış müəssisələri arasında integrasiya əlaqələrini tənzimləyən və ərzaq bazarının inkişafına dair qəbul edilmiş normativ-hüquqi sənədlər təşkil edir.

Ərzaq bazarının fəaliyyətinin metodoloji əsaslarının tədqiqi prosesində müşahidə, müqayisə, iqtisadi-statistik təhlil və s. üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya mənbəyi: Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat və Sənaye, Maliyyə Nazirliklərinin, müvafiq elmi-tədqiqat institutlarının materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- ərzaq bazarının fəaliyyəti ilə sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətləri arasında asılılığın səviyyəsi qiymətləndirilmişdir;
- ölkənin ərzaq məhsulları ilə təmin olunma səviyyəsinin yüksəldilməsi imkanları müəyyənəşdirilmişdir;
- ərzaq məhsulları istehsal edən aqrar-sənaye sferası müəssisələrinin satış və idarəetmə strategiyaları arasında qarşılıqlı vəhdətin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- ərzaq bazarını zəruri məhsullarla təmin edən istehsal sahələrinə resurslarla təminat baxımından dövlət dəstəyinə diferensial yanaşmanın zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- rəqabətə davamlı məhsul istehsalının daxili ərzaq bazarının qorunmasında rolu müəyyənəşdirilmişdir;
- ərzaq bazarının idxaldan asılılığının aradan qaldırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;
- ərzaq bazarının qorunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənəşdirilmiş, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır.

Tədqiqat işinin təcrübi əhəmiyyəti: Tədqiqat nəticəsində irəli sürülən təklif və tövsiyələrdən ərzaq bazarının qorunması, onun fəaliyyəti-

nin səmərəliliyinin təmin olunması, həmçinin ölkənin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı üçün ərzaq məhsullarının istehsalı, emalı, saxlanılması və reallaşdırılmasının səmərəli təşkili və idarə edilməsi istiqamətində hazırlanan tədbir, proqram və layihələrdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin sınaqdan keçirilməsi və istifadə edilməsi: Dissertasiya işinin əsas müddəaları müxtəlif elmi konfransların və seminarların, o cümlədən „Aqrar elmin inkişaf istiqamətləri və onun ekoloji aspektləri“, elmi-praktik konfransda (Gəncə-8-10 dekabr 2009-cu il), „Aqrar təhsil sistemində innovasiya texnologiyalarının tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlıq formaları“, Beynəlxalq elmi-praktik konfransda (Gəncə-21-22 may 2010), „Научное обеспечение развития АПК в условиях реформирования“, elmi-praktik konfransında (Санкт-Петербург-2011), „Davamlı inkişaf və texnoloji innovasiyalar“, Beynəlxalq elmi-praktik konfransda (Gəncə-2014), „Müasir mərhələdə kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsinin və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri“, elmi-praktiki konfransda (Gəncə-29-30 may 2014), „Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı, elmi-praktik konfransda (Bakı -22 noyabr 2014), „Regional idarəetmə: innovativ yanaşmalar və perspektiv imkanlar“ elmi-praktik konfransda (Bakı -2015) və digər elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat nəticəsində hazırlanmış təklif və tövsiyələr Gəncə Regional Aqrar Elm Mərkəzi tərəfindən istifadə üçün qəbul olunmuşdur (arayış № 2015/01-02-45).

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş 95 ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İş 121 səhifə kompüter yazısı həcmindədir. Tədqiqat işində 11 cədvəl və 1 şəkil verilmişdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işin birinci fəslə **“Daxili ərzaq bazarının formalaşmasının nəzəri-metodoloji məsələləri və qorunmasının əhəmiyyəti”** adlanır. Bu fəsildə ərzaq bazarının iqtisadi mahiyyəti, onun qorunmasını şərtləndirən amillər, daxili ərzaq bazarının qorunmasının sosial-iqtisadi əhəmiyyəti və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində daxili ərzaq bazarının qorunmasının rolu şərh edilir.

Bazar münasibətlərinin formalaşdığı və inkişaf etdiyi müasir dövrdə bazar, bazar münasibətləri, onun təkmilləşdirilməsi məsələləri daxili ərzaq bazarının qorunması, eləcə də əhalinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesinin isə xammala olan tələbatının ödənilməsi baxımından ən çox diqqət

mərkəzində duran məsələlərdəndir. Bu, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, istehsalı şaxələndirməklə sahə strukturunun yenidən qurulması mərhələsində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət daxili bazarda istehsalçı və istehlakçı arasında qarşılıqlı anlaşma və etimadın yaranmasına, qarşılıqlı və daha səmərəli ekvivalent mübadilə münasibətlərinin formalaşdırılmasına, iqtisadiyyatın bütün sahələrində bazar münasibətlərinin təbiətindən irəli gələn iqtisadi qanunların tələblərinin yerinə yetirilməsinə və ən nəhayət iqtisadiyyatın sahələri arasında disproportsiyaların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Ona görə də dövlətin iqtisadi siyasətində daxili ərzaq bazarının inkişafı baxımından dövlətin strateji maraqlarının qorunması onun təkmilləşdirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Daxili ərzaq bazarının iqtisadi mahiyyəti və qorunması ilə bağlı iqtisadçı alimlərin də yanaşmaları müxtəlifdir və onların fərqli izahatına rast gəlinir.

Bazarı hüquqi tənzimlənmənin obyektini kimi dəyərləndirən iqtisadçılara görə bazar münasibətləri daha çox alıcı və satıcı arasında, istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və eləcə də istehsalçının mənfəət əldə etmək məqsədi ilə formalaşdırıldığı iqtisadi münasibətlər kimi dəyərləndirilməlidir. Bu fikrin müəllifləri hesab edir ki, bazarın normal fəaliyyət göstərməsi üçün alıcılar və satıcılar bazardan eyni dərəcədə fayda götürməlidirlər. Yəni istehsalçı və istehlakçıların maraqları tam ödənilməlidir. Lakin heç də bütün əmtəələr daha təkmil rəqabətli bazarlarda satılmadığından bazarda istehsalçı və istehlakçıların eyni dərəcədə fayda götürməsi mümkün olmur. Klassik iqtisadçıların dövründə də bazar öz – özünü tənzimləmə qabiliyyətinə malik olan bir sistem olmamış, daim dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyinə ehtiyac hissi duyulmuşdur. Bu baxımdan isə müasir dövrdə bazarın tənzimlənməsi məsələsi daha mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edilənlər göstərir ki, daxili ərzaq bazarı istehsalçı və istehlakçı arasında formalaşan iqtisadi münasibətləri əhatə etməklə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı şəkildə təmin olunması məqsədilə, iqtisadiyyatın əsas qanunlarından biri olan tələb və təklifin təsiri altında fəaliyyət göstərir. Ərzaq bazarının formalaşması isə daxili və xarici amillərin təsiri ilə baş verir ki, bu da öz növbəsində müsbət və mənfi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Bu nöqtəyi nəzərə alaraq daxili bazarın qorunması zərurətə çevirilməklə olduqca mühüm məsələlərdən biri hesab edilir. Əslində daxili bazarın qorunması onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin olunmasının və təkmilləşdirilməsinin əsas şərti hesab edilir. Səmərəli fəaliyyət göstərən ərzaq bazarının formalaşdırılması baxımından kənd təsərrüfatının mövcud potensialından tam və səmərəli istifadə etməklə mühüm məsələlərdəndir.

Son illərdə dövlətin daxili ərzaq bazarının qorunması və əhalinin ərzaq

məhsullarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsi məqsədilə aqrar sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı aqrar sahənin inkişafına da təkan verməkdədir. Son illər qəbul olunan dövlət proqramlarının, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına güzəştli şəkildə verilən kreditlərin, bitkiçilik məhsulları istehsalçılarına verilən subsidiyaların bu qəbildən olan tədbirlər siyahısında adlarını çəkmək olar.

Daxili ərzaq bazarının qorunması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə də sıx bağlıdır. Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsini həll edən ölkələrdə ərzaq bazarı normal fəaliyyət göstərir. Ərzaq bazarı normal fəaliyyət göstərməyən, rəqabət mühitinin sağlam formalaşmadığı ölkələrdə isə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi öz həllini yaxşı tapa bilməmişdir. Bu nöqtəyi nəzərə alaraq ərzaq probleminin düzgün həll olunması ilə daxili ərzaq bazarının qorunması üzvi olaraq bir-biri ilə bağlılıq təşkil etməkdədir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“Daxili ərzaq bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyi və qorunmasının mövcud vəziyyəti”** adlanır. Bu fəsildə Daxili ərzaq bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyi və ona təsir edən amillərin təhlil edilmiş, rəqabətə davamlı məhsul istehsalının daxili ərzaq bazarının qorunmasında rolu və idxalın dövlət tənzimlənməsinin daxili ərzaq bazarına təsiri məsələləri araşdırılmışdır.

Müasir dövrdə ölkənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri iqtisadiyyatın neft asılılığının azaldılması, iqtisadi inkişafın digər sahələr hesabına təmin edilməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidentin təəbircə desək “neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsinin” formalaşdırılmasıdır. İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin sistemli və ardıcıl reallaşdırılması üçün dövlət başçısının müvafiq fərman və sərəncamları ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014 – 2018 - cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” və bir sıra sahəvi inkişaf proqramları təsdiq edilmiş və uğurla icra olunur. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və etibarlı ərzaq təminatı sisteminin formalaşdırılması baxımından ölkənin regionlarında mövcud olan iqtisadi potensialdan tam və səmərəli istifadə olunmasını, sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasını və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafını təmin etmək məqsədilə uğurla icra olunan dövlət proqramları ölkə başçısının regionların inkişafına göstərdiyi diqqətin bariz nümunəsi olmaqla, regionların kompleks

inkişafına, o cümlədən infrastruktur sahələrinin bərpası və genişləndirilməsinə, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, sosial-mədəni obyektlərin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur.

Cədvəl 1.

Əsas ərzaq məhsullarının istehsalı, hər nəfərə görə (kq)

Məhsullar	2009	2010	2011	2012	2013	2009-cü illə müqayisədə 2013-cü ildə %	2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə %
Taxıl (təmiz çəkiddə)	332	218	265	298	310	93,4	104,0
Kartof	111	107	104	106	107	96,4	100,9
Tərəvəz	134	133	134	133	133	99,3	100
Ərzaq üçün bostan bitkiləri	47	49	53	47	46	97,9	97,9
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	21	28	28	19	20	95,2	105,3
Meyvə, giləmeyvə	81	82	85	88	92	113,6	104,5
Ət (kəsilmiş çəkiddə)	27	28	29	31	32	118,5	103,2
Süd	162	172	179	187	196	121,0	104,8
Yumurta, ədəd	137	132	112	134	151	110,2	112,7
Balıq	5,1	5,1	5,2	5,5	5,5	107,8	100

Qeyd etdiyimiz kimi əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas istiqamətlərdən hesab edilir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi hər bir ölkənin qarşısında dayanan əsas problemlərdən biri olmaqla yanaşı eyni zamanda siyasi, iqtisadi, sosial və digər aspektlərdən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olduğu kimi ərzaq təhlükəsizliyinin yetərli səviyyədə təmin olunmaması ölkənin iqtisadi suverenliyini təhlükə altında qoyur. Bu baxımdan ölkədə kifayət qədər ərzaq məhsullarının istehsalının təmin edilməsi, eyni zamanda istehsalçı və istehlakçıların maraqlarının optimal təmin olduğu ərzaq bazarının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Daxili ərzaq bazarının normal fəaliyyət göstərməsi kifayət qədər yerli istehsalın olmasından, idxalın tənzimlənməsindən, eyni zamanda əhalinin gəlirlərinin səviyyəsindən və s. amillərdən asılıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində istehsalın həcmnin artması hesabına ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması get-gedə güclənməkdədir. Belə ki, son illər əksər ərzaq məhsullarının istehsalının artması hər nəfərə düşən ərzaq məhsullarının da artmasına səbəb olmuşdur. Müqayisənin aparıldığı 2009-

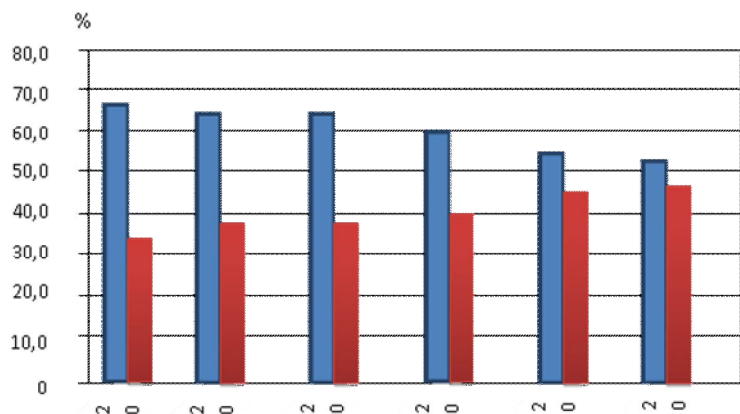
cu ilə nisbətən 2013-cü ildə hər nəfərə taxıl istehsalı 6,6 faiz, kartof istehsalı 3,6 faiz, tərəvəz istehsalı 0,7 faiz, ərzaq üçün bostan bitkiləri istehsalı 2,1 faiz, emal üçün şəkər çuğunduru istehsalı 4,8 faiz, azaldığı halda meyvə və giləmeyvə istehsalı 13,6 faiz, kəsilmiş çəkiddə ət istehsalı 18,5 faiz, süd istehsalı 21,0 faiz, yumurta istehsalı 10,2 faiz, balıq istehsalı isə 7,8 faiz artmışdır. 2012-ci illə müqayisədə isə 2013-cü ildə hər nəfərə taxıl istehsalı 4,0 faiz, kartof istehsalı təqribən 1 faiz, emal üçün şəkər çuğunduru istehsalı 5,3 faiz, meyvə giləmeyvə istehsalı 4,5 faiz, ət istehsalı 3,2 faiz, süd istehsalı 4,8 faiz, yumurta istehsalı 12,7 faiz artmışdır. Yalnız ərzaq üçün bostan bitkiləri istehsalı 2,1 faiz azalmış, tərəvəz və balıq məhsullarının istehsalında isə dəyişmə qeydə alınmamışdır (cədvəl 1). Hər nəfərə ərzaq məhsullarının istehsalının artması daxili aqrar bazarda məhsul bolluğunun yaradılmasının, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin əsas amillərindən biri kimi çıxış edir.

Əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldikcə ərzaq məhsullarının istehlakında və istehlakın strukturunda dəyişikliklər meydana çıxır. Belə ki, insanların keyfiyyət məfhumuna baxışı tərzində dəyişir, yeni tələbatlar meydana gəlir və qeyri-ərzaq məhsullarına olan tələbat isə artır. Əhalinin maddi rifah səviyyəsinin yüksəlməsi ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakında qeyri-ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin getdikcə artmasında öz əksini tapır. Ölkəmizdə son illər bu istiqamətdə müsbət dəyişikliklər hiss olunmaqdadır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, 2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə ərzaq məhsulları üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsi 5 faiz artdığı halda, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsi isə 21,2 faiz artmışdır. Ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsi isə müqayisə olunan illərdə 11,9 faiz artmışdır. Eyni zamanda əgər 2012-ci ildə qeyri-ərzaq məhsullarının pərakəndə ticarətdə satışı pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 43 faizini təşkil edirdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 46,7 faiz olmuşdur (şəkil 1). Təbii ki, bu da öz növbəsində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin bir göstəricisi kimi çıxış edə bilər.

Ərzaq bazarının qorunması tədbirlərinin nəticələrini əks etdirən göstəricilərdən biri daxili istehsal hesabına özünü təmin etmə səviyyəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizdə istehsal olunan müxtəlif məhsullar üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi dəyişkən olmuşdur. Belə ki, 2009-cu ildə ölkədə rekord səviyyədə buğda istehsal olunduğundan, həmin ildə bu məhsul üzrə özünü təmin etmə səviyyəsi 69,2 faiz olmuşdur. Sonrakı illərdə istehsalın həcmnin azalması özünü təmin etmə göstəricisinin də aşağı düşməsinə səbəb olmuş, 2013-cü ildə bu göstərici 56,0 faiz təşkil etmişdir.

Müqayisə aparılan dövrlərdə kartof üzrə özünü təminat səviyyəsi

Şək. 1. Pərakəndə ticarət dövriyyəsində ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi.

Cədvəl 2

Əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi, faizlə

Məhsullar	2009	2010	2011	2012	2013
Dənilələrin cəmi	74,0	56,5	64,8	64,3	64,0
Buğda	69,2	48,9	57,7	56,8	56,0
Kartof	104,7	100,5	101,6	98,2	97,6
Bütün növ tərəvəz	101,2	97,6	95,7	98,9	102,3
Bostan məhsulları	100,2	100,0	100,2	100,1	100,0
Meyvə və giləmeyvə	136,0	107,9	116,8	125,7	121,8
Bütün növ məhsul-qara və quş əti	84,2	88,0	87,6	92,1	92,0
Süd və süd məhsulları	70,1	70,4	71,3	72,8	76,2
Yumurta	98,5	97,9	77,4	96,2	96,8
Balıq və balıq məhsulları	77,6	76,6	72,4	72,1	71,7
Un (bütün növləri)	94,6	95,1	84,1	94,1	93,8
Şəkərli-unlu qənnadı məmulatları	21,4	22,9	27,3	23,1	19,3
Bitki yağları	38,9	37,8	35,1	42,6	47,3
Kərə yağı	52,2	50,0	50,2	50,5	50,5
Şəkər istehsalı üçün xammal	4,1	2,4	4,1	3,1	4,5

104,7 faizdən 97,6 faizə, meyvə və giləmeyvə üzrə 136 faizdən 121,8 faizə, yumurta üzrə təmin olunma 98,5 faizdən 96,8 faizə, balıq və balıq məhsul-

ları üzrə 77,6 faizdən 71,7 faizə, unun bütün növləri üzrə 94,6 faizdən, 93,8 faizə, şəkərli-unlu qənnadı məmulatları üzrə 21,4 faizdən 19,3 faizə kərə yağı üzrə isə özünütəminatmə səviyyəsi 52,2 faizdən 50,5 faizə enmişdir. Bütün növ tərəvəz üzrə özünütəminatmə səviyyəsi 101,2 faizdən 102,3 faizə, bütün növ məhsul-qara və quş əti üzrə özünütəminatmə səviyyəsi 84,2 faizdən 92 faizə, süd və süd məhsulları üzrə 70,1 faizdən 76,2 faizə, bitki yağları üzrə 38,9 faizdən 47,3 faizə, şəkər istehsalı üçün xammal üzrə özünütəminatmə səviyyəsi isə 4,1 faizdən 4,5 faizə yüksəlmişdir (cədvəl 2).

Ölkədə ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəlməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özünütəminatmə səviyyəsinin hesablanması istehsalın həcmi, əhalinin sayı və bir nəfərə əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş fizioloji normalara əsasən aparılır. Bu göstəricinin yaxşılaşması ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Belə ki, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi yüksəldikcə özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlir, idxaldan asılılıq azalır və yerli istehsal stimullaşır.

Daxili ərzaq bazarını qorumaqla ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması təkcə yerli məhsullar hesabına həyata keçirilmir. Daxili ərzaq bazarın formalaşmasında yerli məhsullarla yanaşı xarici məhsullar da çıxış edir. İdxal məhsullar ərzaq bazarının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan idxalın tənzimlənməsi olduqca zəruri məsələlərdən hesab olunməli. Ümumiyyətlə heç bir ölkə iqtisadi əlaqələrə qurmadan, ticarət əlaqələr həyata keçirmədən, idxal və ixrac əməliyyatları aparmadan öz iqtisadiyyatını formalaşdırma bilmədiyi kimi, iqtisadi təhlükəsizliyini o, cümlədən onun ən əsas tərkib hissələrindən biri olan ərzaq təhlükəsizliyini tam təmin edə bilməz. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və yerli ərzaq bazarının zəruri ərzaq məhsulları ilə doldurulmasının və ərzaq bolluğunun yaradılmasının bir hissəsi yerli məhsullar hesabına həyata keçirilsədə, bir hissəsi idxal olunan ərzaq məhsullarının hesabına formalaşdırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, son illər respublikamıza idxal olunan yeyinti məhsullarının həcmi artmaqdadır. Belə ki, əgər 2012-ci ildə ölkəmizə 1,06 mlrd. dollarlıq yeyinti məhsulu idxal olunurdusa, 2013-cü ildə bu rəqəm 8,3 faiz artaraq 1,15 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Yeyinti məhsullarının idxalının artması təkcə onun tərkibində daxil olan ərzaq məhsullarının deyil, qeyri-ərzaq məhsullarının da hesabına baş vermişdir. Əsas növ ərzaq məhsullarının idxalının artması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müəyyən çətinliklər yartma imkanlarına malik olduğundan daim həmin məhsulların yerli istehsalının stimullaşdırılması və daxili bazarının qorunması ön plana çıxır. Araşdırmalar göstərir ki, əsas növ ərzaq məhsullarının

idxalı müxtəlif illərdə dəyişən olmuşdur.

Cədvəl 3

Əsas növ ərzaq məhsullarının idxalı

Məhsullar	2009	2010	2011	2012	2013	2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə %	2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə %
Dənli və dənli paxlalılar (çəltik istisna), ton	1027428	1486684	1296805	1508375	1619303	157,6	107,4
Kartof, ton	38165	64998	76579	76605	78054	2,1 dəfə	101,9
Bostan məhsulları, ton	8	204	32	64	3	37,5	-21,3 dəfə
Meyvə və giləmeyvə, ton	62531	151396	80827	65159	34533	55,2	53,0
Bütünnövməhsulqaravə quş əti, ton	45811	36019	38731	26511	27557	60,2	103,9
Südvə südməhsulları, ton	612303	647229	654608	642255	573587	93,7	89,3
Yumurta, min ədəd	21641	25734	294895	53900	47354	2,2 dəfə	87,9
Balıq və balıq məhsulları, ton	13525	14092	17665	19564	20177	149,2	103,1
Təmizlənmiş düyü, ton	26855	26203	24230	25707	28485	106,1	110,8
Bütün növ üzün, ton	95367	74931	256115	94200	99750	104,6	105,9
Duru bitki yağları, ton	80495	101160	94340	124228	107441	133,5	86,5

Belə ki, 2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə dənli və dənli paxlalıların idxalı 57,6 faiz, 2012-ci ilə nisbətən isə 7,4 faiz artmışdır. Respublikada dənli və dənli paxlalıların istehsalının müxtəlif vasitələrlə stimullaşdırılmasına baxmayaraq hələ də yerli istehsal hesabına daxili ərzaq bazarında bu məhsulların bolluğunu yaradılmasına nail olunmamışdır. Kartofun idxalı 2009-cu illə müqayisədə 2,1 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə isə 1,9 faiz artmışdır. Dənli və dənli paxlalıların, kartofun idxalında olan artım daxili ərzaq bazarında iki əsas məhsulun bolluğunun yaradılmasına imkan versə də eyni zamanda, xarici asılılığında artmasına müəyyən şərait yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu baxımdan həmin məhsulların yerli istehsalının artırılması olduqca zəruri məsələlərdən biridir. Bostan məhsullarının idxalı 2013-cü ildə 2009-cü illə müqayisədə 2,6 dəfə, 2012-ci illə müqayisədə isə 21,3 dəfə azalmışdır. Bu həmin məhsulların yerli istehsalının daxili tələbatı tam

şəkildə ödəməsindən xəbər verir. Tədqiqat aparılan dövrdə meyvə və giləmeyvə idxalında da müəyyən azalmalar nəzərə çarpır. Belə ki, bu azalma 2009-cu illə müqayisədə 44,8 faiz, 2012-ci illə müqayisədə isə 47 faiz təşkil etmişdir.

Son illər ölkəmizdə heyvandarlıq sahəsi inkişaf edir və heyvandarlıq məhsulları ilə özünütəminatmə səviyyəsi yaxşılaşır. Dünya bazarında ətin qiymətinin yüksəlməsinə baxmayaraq respublikamızda bu tendensiya baş vermir ki, bunun da əsas səbəblərindən biri yerli istehsalın həcmının artmasıdır. İstehsalın həcmində baş verən atım idxala da müəyyən təsir göstərir. Bunun nəticəsidir ki, 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə bütün növ məhsul-qara və quş ətinin idxalı təqribən 40 faiz azalmışdır. Heyvandarlığın inkişafı nəinki ət istehsalında, eyni zamanda digər heyvan mənşəli məhsulların istehsalında da nəzərə çarpır. Belə ki, süd və süd məhsullarının, yumurtanın idxalı getdikcə azalır ki, bunun baş verməsinin əsasında yerli istehsalın artması dayanır. Müqayisə aparılan dövrdə süd və süd məhsullarının idxalı illərə münasib olaraq 6,3 və 10,7 faiz azalmışdır. Yumurta idxalı isə 2013-cü ildə 2009-cu illə müqayisədə 2,2 dəfə artmış olsa da 2012-ci illə müqayisədə 12,1 faiz azlması müşahidə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi balıq və balıq məhsulları da əvəzlənməz qidalardandır. Təhlil göstərir ki, son illərdə ölkəmizə idxal olunan bu məhsulların həcmində ciddi artım olmuşdur. Belə ki, idxal olunan balıq və balıq məhsulları 2009-cu illə müqayisədə 49,2 faiz, 2012-ci illə müqayisədə isə 2013-cü ildə 3,1 faiz artmışdır. 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə təmizlənmiş düyü idxalı 6,1 faiz, bütün növ un idxalı 4,6 faiz, durur bitki yağlarının idxalı isə 33,5 faiz, 2012-ci illə müqayisədə isə təmizlənmiş düyü idxalı 10,8 faiz, bütün növ un idxalı 5,9 faiz, artmış, duri bitki yağının idxalı isə 13,5 faiz azalmışdır (cədvəl 3).

Ərzaq məhsullarının idxalı qədər, ixracı da daxili ərzaq bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Əgər bir tərəfdən ixrac yerli istehsalçıların gəlirlərinin artmasına xidmət göstərsə, digər tərəfdən də daxili bazarda tənzimləmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlılıq təşkil edir. Ərzaq məhsullarının ixracının azalması daxili ərzaq bazarında xarici mənşəli ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin artmasından xəbər verir. Araşdırmalar göstərir ki, dənli və dənli paxlalıların ixracı 2009-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə 28,8 faiz azalmış, 2012-ci illə müqayisədə isə 33,3 faiz artmışdır. Kənd təsərrüfatının iqlim amilləri, mövsümlilik və digər təbii amillərlə bağlı olması istehsalın həcminə təsir göstərdiyi kimi ixracın da həcminə təsir göstərir. Əsas növ ərzaq məhsullarının idxalını təhlili etdikdə dənli və dənli paxlalıların idxalının da artması müşahidə etdik. Hesab edirik

ki, ixracının da artmasının əsasında mövsümlilik faktoru dayanır. Fikrimizcə bu problemin səmərəli həlli yollarından biri taxıl saxlama anbarlarının sayının artırılmasıdır. Tədqiqat göstərir ki, respublikamız həm kartofun ixracatçısı, həm də idxalatçısıdır.

Cədvəl 4

Əsas növ ərzaq məhsullarının ixracı

Məhsullar	2009	2010	2011	2012	2013	2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə %	2012-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə %
Dənli və dənli paxlalar (çəltik istisna), ton	365	514	36	195	260	71,2	133,3
Kartof, ton	82345	69853	91755	58811	53942	65,5	91,7
Bostan məhsulları, ton	633	382	909	312	127	20,1	40,7
Meyvə və giləmeyvə, ton	252643	204958	191086	230664	187136	74,1	81,2
Bütün növ tərəvəz, ton	64 274	55 958	67 182	56 417	65 955	102,6	116,9
Üzüm, ton	220	984	82	319	1216	5,5 dəfə	3,8 dəfə
Çay, ton	6266	8127	7521	7036	7586	121,1	107,8
Bütün növ mal-qara və quş əti, ton	1291	1519	1290	1853	1581	122,5	85,3
İri buynuzlu mal əti, ton	1291	1176	1157	1853	1578	122,2	85,2
Südvə süd məhsulları, ton	133	56	38	47	6072	45,7 dəfə	129 dəfə
Yumurta, min ədəd	2571	666	-	5212	605	23,5	11,6
Balıq və balıq məhsulları, ton	493	245	277	-	32	-15 dəfə	-
Təmizlənmiş düyü, ton	162	-	22	19	13	-12 dəfə	68,4
Meyvə şirələri	22659	18740	13750	8618	9827	43,4	114,2
Bütün növ üz, ton	19437	6347	5939	7111	5373	27,6	75,6
Duru bitki yağları, ton	21137	27934	12297	33418	36987	175,0	110,7

Belə ki, ilin müəyyən dövrlərində ölkəmizdə istehsal olunan kartof Rusiya bazarlarına ixrac olunduğu kimi, müəyyən dövrlərdə də müxtəlif ölkələrdən həmin məhsulun idxalını həyata keçiririk. Sözü gedən məhsulun ixracı isə 2009-cu ildə 34,5 faiz, 2012-ci illə müqayisədə isə 2013-cü ildə 8,3 faiz azalmışdır (cədvəl 4). Bostan məhsulları üzrə daxili tələbatın tam ödənilməsinə baxmayaraq, bu məhsulların ixracının həyata keçirilməsində müəyyən çətinliklərlə üzləşirik.

Ümumiyyətlə daxili bazarın qorunmasının zəruriliyi istehsalçıların maraqlarının müdafiəsi, onları rəqabətin mənfi təsirindən qorunması və mühafizə olunmasına istiqamətləndiyi kimi, eyni zamanda daxili ərzaq bazarında səmərəli qiymətlərlə istehlakçıların ərzaq məhsullarını əldə etməsi ilə şərtlənir. İnteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi və qloballaşmanın daha

geniş xarakter aldığı bir dövrdə daxili ərzaq bazarının qorunması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə **“Daxili ərzaq bazarının qorunmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlanır. Bu fəsildə ərzaq bazarının qorunmasında keyfiyyətin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi və ərzaq bazarının qorunmasında yerli istehsalın stimullaşdırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Aqrar sahənin inkişafı ölkəni zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin etməklə yanaşı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına da xidmət edir. Bu məqsədlə ölkə əhalisinin ödənilməyən ərzaq tələbatının səviyyəsinin bərpa edilməsi, istehsal və idxal olunan ərzağın keyfiyyətini artırmaqla əhalinin ərzaq məhsullarına olan istehlakının quruluşunun yaxşılaşdırılması əsas məsələlərdən hesab edilir. Keyfiyyət ümumi şəkildə cəmiyyət üzvlərinin, daha dəqiq desək istehlakçıların tələblərinin ödənilməsində xüsusi rol oynadığından o, cəmiyyətin faydalanması üçün keyfiyyətin yüksəldilməsinə, beləliklə daxili bazarın qorunmasına yönəlmiş strategiyanın formalaşdırılmasını da şərtləndirir.

Bu baxımdan müasir dövrdə aqrar sahədə idarəetmə mexanizminin mənfəətliliyini və istehsal olunan əmtəələrin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin etməklə istehsal, marketing, maliyyə, texnologiya və insan potensiallarından düşünülmüş, elmi şəkildə istifadə etməyi nəzərdə tutan mexanizmin formalaşdırılması aqrar siyasətin əsas hədəflərindəndir. Ona görə də aqrar sahədə istehsalın mənfəətliliyini və istehsal olunan əmtəələrin keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən strategiya təbii resurslardan, maliyyə resurslarından, keyfiyyətin yaxşılaşdırılması ilə bağlı xərclərin əsaslandırılmasından, görülməli tədbirlərin qiymətləndirilməsindən və s. əsaslı şəkildə asılı olur.

Qeyd edilənlər iqtisadi inkişafın real şəraitinə uyğun real sosial-iqtisadi proseslərin nəzərə alınması, aqrar sahə və onunla bağlı digər sahələrin inkişafında bir sıra vəzifələrin həllinə kompleks yanaşılması, mövcud ehtiyatlardan isə maksimum istifadəyə əlverişli şərait yaradılması tələbini qarşıya qoyur. Belə şəraitdə iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi aqrar sahədə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyi, məhsul istehsalını artırmağın və onun keyfiyyətini yüksəltməyin mövcud ehtiyatlarını səfərbərliyə almağı tələb edir. Respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və onların emalı inkişafı, onlar arasındakı nisbət və əlaqələrin yeni tipli formaları meydana çıxsa da, inteqrasiya əlaqələri nisbətən zəifləmişdir. Sahələrarası inteqrasiya əlaqələrinin yaxşılaşdırılması isə bilavasitə iqtisadi münasibətlərin səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır.

Araşdırməhsulrdan məlum olur ki, iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirildiyi, torpaq sahələrinin və maddi ehtiyatların məhdudlaşdığı, kənd təsərrüfatı

və emal məhsullarına tələbatın artdığı şəraitdə iqtisadi amillərin təsiri gücləndirilməli, məhsul istehsalı və keyfiyyətinə rəqabət mühiti yaradılmalı, istehsalçıların iqtisadi marağı artırılmalıdır. Bu məsələlər aqrar sahədə bazar iqtisadi münasibətlərinin tələblərindən irəli gələn istehsal-iqtisadi münasibətlərə uyğun kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin mahiyyəti və məqsədini əsaslı şəkildə dəyişdirməyi qarşıya qoyur. Bu baxımdan müasir şəraitdə integrasiya obyektiv iqtisadi proses olmaqla kənd təsərrüfatı sahələrini, müxtəlif təsərrüfat formalarını, həmçinin emal və xidmət bölmələrini əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili ərzaq bazarında keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılması aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı ilə sıx bağlıdır. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı rəqabət mühitində daha da aktualıq təşkil edir. Çünki azad rəqabət mühitində daxili tələbatın tam şəkildə ödənilməsinə həyata keçirmədən və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin etmədən istehsal edilən məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından danışmaq olmaz.

Daxili bazarın keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təminatında mühüm məsələlərdən biri də istehsalın rəqabət qabiliyyətlik səviyyəsinin yüksəldilməsi və daxili ərzaq bazarının rəqabətə davamlı məhsullarla təmin edilməsidir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, buğda, arpa və qarğıdalı kimi əsas ərzaq məhsulları istehsalının ölkə üzrə rəqabət qabiliyyətlik göstəricisi nisbətən aşağı olsa da, ayrı-ayrı regionlarda bu göstərici daha yaxşıdır. Buna görə də perspektivdə taxıl məhsullarının istehsalını artırmaq üçün görülməli müvafiq stimullaşdırma tədbirləri məhz həmin regionları əhatə etməlidir. Əslində rəqabətqabiliyyətli istehsalın təmin edilməsi daxili bazarda idxal məhsulları ilə rəqabət imkanlarını da artırır.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə yerli kənd təsərrüfatı xammalı əsasında ənənəvi şəkildə fəaliyyət göstərən və müəyyən səviyyədə inkişaf etmiş aqrar-emalı sənayesi də mövcuddur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, ərzaq məhsullarının əksəriyyətinin istehsalı və emalı üzrə müqayisəli üstünlüyə malikdir. Bu isə ölkənin yeyinti-qida məhsulları ilə özünü etibarlı təmin etməsi və eləcə də ümumdünya ərzaq bazarında fəal şəkildə iştirak etmək üçün böyük potensialın olmasını göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, ölkəmizdə daxili bazarın ərzaqla təminatının yaxşılaşdırılmasına yönəldilən iqtisadi siyasətin daha da təkmilləşdirilməsi, o cümlədən bu istiqamət üzrə iqtisadi stimullaşdırma vasitələrinə əsaslanan müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və inkişafı istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür. Bu baxımdan “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanı misal göstərmək olar. Bu fərman

həm istehsal prosesi, həm də təsərrüfatçılıq subyektlərində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələlərini özündə ehtiva edir. Təbii ki, bu məsələlər nəticə etibarilə öz müsbət nəticəsini istehsalda, eləcə də istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Müasir dövrün ən mühüm məsələlərindən biri ölkə əhalisinin keyfiyyətli kənd təsərrüfatı və qida məhsullarına olan tələbatının dolğun ödənilməsinə təmin edən milli ərzaq bazarının formalaşdırılmasıdır. Bu, bazarın dayanıqlı inkişafı və qorunmasında səmərəli qiymət mexanizmi mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatında istehsal prosesinə başlanmazdan əvvəl istehsal olunan məhsulların qiymətlərinin, konkret olaraq qiymət strategiyasının müəyyənəşdirilməsi vacib məsələlərdən biri kimi özünü göstərir. Qiymət vasitəsilə məhsul istehsalı zamanı çəkilən xərclər reallaşdırılır, yəni bütün xərclərin ödənilməsi üçün qiymət istehsalçının istifadə etdiyi ən əsas vasitə olmaqla istehsalın son nəticəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

Qiymətqoyma prosesində istehsalçının başlıca məqsədi maksimum mənfəət əldə etməkdir. Bunun üçün o, bazarı düzgün qiymətləndirməyi bacarməhsulı, əmtəənin fərdi xüsusiyyətindən asılı olaraq məsələn, tez xarab olma xüsusiyyəti, keyfiyyətin müddətdən asılı olaraq aşağı düşməsi, yaxud stabilliyi və s. xərcləri baxımından qiymətlərin səviyyəsi nəzərə alınmaqla bazara vaxtında çıxarmağı, rəqabət mühiti şəraitində bazarda öz yerini – mövqeyini müəyyənəşdirməyi bacarməhsuludur.

Ərzaq bazarının öyrənilməsində istehsalçının ilkin məqsədi istehlakçıların tələbinin müəyyənəşdirilməsi olmalıdır. Tələbdən asılı olaraq qiymətin müəyyənəşdirilməsi və dəyişməsi əsasən istehlakçıların alıcılıq qabiliyyəti və məhsulların keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, alıcılıq qabiliyyəti yüksək olan alıcı qiymətin yüksək səviyyəsində belə tələbatına uyğun həcmdə və müvafiq keyfiyyətdə məhsul almağa çalışır. Alıcılıq qabiliyyəti aşağı olan alıcının tələbi isə əksinə, azdır və onu keyfiyyətdən çox qiymət maraqlandırır. Deməli hər iki amil qiymət qoymada mühüm rol oynayır. Birinci hal istehsalçının mənfəətinə müsbət, ikinci isə mənfəəti təsir göstərir.

Bazarın öyrənilməsində istehsalçının ilkin məqsədi istehlakçıların tələbinin müəyyənəşdirilməsi olmalıdır. Tələbdən asılı olaraq qiymətin müəyyənəşdirilməsi və dəyişməsi əsasən istehlakçıların alıcılıq qabiliyyəti və məhsulların keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, alıcılıq qabiliyyəti yüksək olan alıcı qiymətin yüksək səviyyəsində belə tələbatına uyğun həcmdə və müvafiq keyfiyyətdə məhsul almağa çalışır. Alıcılıq qabiliyyəti aşağı olan alıcının tələbi isə əksinə, azdır və onu keyfiyyətdən çox qiymət maraqlandırır. Deməli hər iki amil qiymətqoymada mühüm roloynayır. Birinci hal istehsalçının mənfəətinə müsbət, ikinci isə mənfəəti təsir göstərir.

Məlumdur ki, istənilən təsərrüfatçılıq formasında, o cümlədən bazar iqtisadiyyatı sistemində heç bir ərzaq məhsulu öz-özünə əmələ gəlmir. Bu məhsulların əldə olunması üçün onu istehsal etmək, bir yerdən başqa yərə daşımaq, emal etmək, salamat saxlamaq, bəzən yükləmək, boşaltmaq, nəhayət istehlakçıya çatdırmaq üçün konkret əmək sərf etmək lazımdır. Qiymət istehsalçıları istehlakçıları arasında münasibətləri tarazlaşdırən ən mühüm amildir. Bununla yanaşı, qiymət dövlətin iqtisadiyyata tənzimləyici təsir göstərmə vasitəsidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bazar münasibətlərinin formalaşdığı dövrdə qiymət mexanizminin düzgün qurulması, həmçinin onun istehsalçıların və istehlakçıların maraqlarına uyğunlaşdırılması vacib əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu prosesdə bazar konyunkturunu və mövcud iqtisadi reallıqları özündə əks etdirən və formalaşan qiymətlər Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Ümumiyyətlə, müasir şəraitdə həyata keçirilən qiymət mexanizminin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi məsələləri, bütövlükdə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir.

Bazar təsərrüfatçılıq sistemində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsində başlıca məqsəd konyunktur dəyişiklikləri, təbii şəraitin əlverişsizliyi, məhsul istehsalına çəkilən xərclərin artması, xarici rəqabətin əlverişsiz təsirlərinin aktivləşməsi səbəbindən istehsalçılara dəyən zərərlərin kompensasiya edilməsinə nail olmaqdan, qiymət tərəddüdlərindən istehsalçıların sosial müdafiəsini təmin etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması bə qiymətlərin təkmilləşdirilməsi nəticə etibarilə stimullaşdırma tədbirləri ilə müşayiət olunur. Ona görə də ərzaq bazarının fəaliyyətinin ardıcıl şəkildə tənzimlənməsi və onu fasiləsiz olaraq ərzaq məhsulları ilə təmin edən sahələrdə stimullaşdırıcı tədbirlərin önə çəkilməsi əsas məsələlərdən biri kimi özünü göstərir. Aqrar istehsalın stimullaşdırılması tədbirləri zamanı əsasən qeyri-iqtisadi və iqtisadi metodlardan istifadə edilir.

Qeyri – iqtisadi metod qanunvericiliklə bağlı məsələləri nəzərdə tutur və iqtisadi metodlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Belə ki, qanunvericilik sənədlərinin qəbulu bu və ya digər iqtisadi prosesin hüquqi mexanizmini, fəaliyyət prinsiplərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirsə də növbəti mərhələdə onların müəyyən tərəfləri özünü tənzimləmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir.

İqtisadi vasitələrlə aqrar bölmənin stimullaşdırılmasının əsas istiqamətlərinə daxildir:

- yerli istehsalın stimullaşdırılması və daxili bazarın qorunması;
- kənd təsərrüfatı ilə sənaye və iş və xidmətlər sferası arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin mütənasibliyinin elmi əsaslarla təmin olunması;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirlərinin təkrar istehsal prosesini həyata keçirə biləcək səviyyəsinə stimulaşdırılması;
- istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədilə elmi-texniki tərəqqinin istehsalata geniş miqyaslı tətbiqinə şərait yaradılması;
- ölkədə istehsal olunan məhsulların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsini və ekoloji təmiz məhsul istehsalını stimullaşdırmaqda onların xarici bazarlara çıxarılmasının təmin edilməsi.

Yerli istehsalın ölkənin tələbatının ödənilməsi məqsədilə stimullaşdırılması idxalın tənzimlənməsi zərurətini də əsaslı şəkildə ortaya qoyur. Belə ki, ölkəyə gətirilən məhsulların həcmi və qiymətinin daxili bazarın qorunması şərti ilə tənzimlənməsi, bu baxımdan rəqabət qabiliyyətli yerli məhsullara həmin məhsullarla rəqabət aparma imkanlarının yaradılması, həyata keçirilən struktur siyasətinin prioritetlərindəndir. Eyni zamanda daha səmərəli iş və xidmətlər göstərməklə rəqabətə davamlı kənd təsərrüfatı istehsalının təmin edilməsi, məhsul istehsalının artırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün lizinq xidmətinin, texniki xidmət və təmir-bərpa işlərinin yerinə yetirilməsini həyata keçirən müəssisələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsi ərzaq bazarının inkişafında zəruri tədbirlərdəndir.

Qeyd olunanlar göstərir ki, aqrar sahənin inkişaf etdirilməsində kənd təsərrüfatı sahəsində səmərəli nəticələr əldə olunması qısa müddətli zaman kəsiyində demək olar ki, mümkün deyil. Bunu konkret olaraq spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən və ölkəni ərzaq məhsulları ilə təmin edən kənd təsərrüfatında istehsal strukturunun dəyişdirilməsi üçün yetərinə uzun dövr tələb olunması bir daha təsdiq edir. Bununla yanaşı aqrar sahə özü bütöv bir sistem olaraq fəaliyyət göstərdiyindən hazırlanan tədbirləri konkret istiqamətli müəyyənləşdirmək birmənalı olaraq düzgün olmazdı. Odur ki, dövlətin struktur siyasətində aqrar sahənin stimullaşdırılması tədbirlərinin hazırlanması orta və uzun müddətli dövrü əhatə etməklə kompleks xarakterə malik olmalı, aqrar bazarın bütün segmentlərini və onunla bağlı bütün sferaları əhatə etməlidir. Bu, eyni zamanda onunla əlaqədardır ki, istehsal sferasının təcrid olunmuş formada fəaliyyəti həm praktik olaraq demək olar ki, mümkün deyil, həm də istehsalda bilavasitə və dolaylı olaraq iştirak edən, həmçinin istehsalda xidmət göstərən sahələrin fəaliyyət mexanizmləri əlaqələndirilməlidir.

Dissertasiya işinin sonunda nəticələr öz əksini tapır.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı aşağıdakı məqalələr dərc edilmişdir:

1. Daxili ərzaq bazarının qorunmasında gömrük tariflərinin rolu. “Aqrar elmin inkişaf istiqamətləri və onun ekoloji aspektləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları (8-10 dekabr 2009-cu il) Gəncə-2010 s. 93-94.

2. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin prioritet istiqamətləri. “Aqrar təhsil sistemində innovasiya texnologiyalarının tətbiqi və beynəlxalq əməkdaşlıq formaları” Elmi-praktik konfransın tezisləri (21-22 may) Gəncə - 2010. s. 365-366.

3. Направления обеспечения продовольственной безопасности в аграрной сфере. Санкт-Петербургский Государственный Аграрный Университет 2011. с. 480-483.

4. Совершенствование экономического механизма развития аграрного сектора. Санкт-Петербургский Государственный Аграрный Университет 2011. с. 483-485.

5. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətləri. Xəbərlər məcmuəsi. İqtisadiyyat N4. Gəncə - 2013 s. 109-112.

6. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində daxili ərzaq bazarının qorunmasının rolu. AMEA – Elmi əsərlər. N3 2014. s. 226-229.

7. Ərzaq bazarının formalaşmasının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu. “Davamlı inkişaf və texnoloji innovasiyalar” Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. I hissə ATU-2014. s. 393-396.

8. Направления обеспечения безопасности продовольственной продукции. “Вестник студенческого научного общества”. Санкт-Петербург-2014 с. 51-53.

9. Совершенствование средств формирования и регулирования развития продовольственного рынка. Российское предпринимательство-N10 (256) 2014 Издательство-Креативная экономика. с. 29-35.

10. Ərzaq bazarının qorunmasında yerli istehsalın stimullaşdırılmasının zəruriliyi. Regional idarəetmə: İnnovativ yanaşmalar və perspektiv imkanlar. Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı-2015 s. 233-235.

11. Daxili ərzaq bazarının mövcud vəziyyəti və ona təsir edən amillər. “Regional iqtisadi siyasət və kooperasiya münasibətlərinin inkişafı” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans (22 noyabr 2014). Bakı-2015 s. 403-407.

12. Protection of food market and its directions. “Eastern European Scientific Journal” Ausgabe - 2. 2015.

13. Daxili ərzaq bazarının qorunmasının sosial-iqtisadi əhəmiyyəti.

AMEA. Elmi əsərlər – 2015 s. 99-105.

14. Защита внутреннего продовольственного рынка и ее социально-экономические последствия. “Российское предпринимательство”. Том 16, N 9, Май 2015. с. 1405-1412.

Резюме
Гамбарова Ругия Мантиг кызы
Направления совершенствования защиты внутреннего
продовольственного рынка

Диссертационная работа состоит из введения, трех разделов, выводов и списка использованной литературы 95 наименований.

Первый раздел диссертационной работы именуется «Теоретико-методологические вопросы формирования и значение защиты внутреннего продовольственного рынка». В этом разделе раскрывается экономическая сущность продовольственного рынка и факторы обуславливающие его защиту, социально-экономическое значение защиты внутреннего продовольственного рынка и роль защиты внутреннего продовольственного рынка в обеспечении продовольственной безопасности.

Вторая часть диссертации - «Современное состояние эффективности деятельности и защиты внутреннего продовольственного рынка», анализируются эффективность деятельности внутреннего продовольственного рынка и факторы влияющие на него, роль производства конкурентоустойчивой продукции в защите внутреннего продовольственного рынка и влияние государственного регулирования экспорта на внутренний продовольственный рынок.

Третий раздел диссертации, в котором определены направления совершенствования улучшения качества в защите внутреннего рынка, ценового механизма сельскохозяйственной продукции и стимулирования местного производства в защите продовольственного рынка, называется «Направления совершенствования защиты внутреннего продовольственного рынка».

В конце диссертационной работы отражены результаты проведенных научных исследований.

RESUME
GAMBAROVA RUHIYYA MANTIQ
DirectionstoImprove Protection of the domestic food market

Dissertation work consists from list of introduction, three chapters, resultand 95 books used in this work.

The first chapter of the Dissertation is called«Theoretical and methodological issues formation of the domestic food market and the importance of protection ". This chapter comment from economic essence of the food market, its protection factors, socio-economic importance of the protection of the domestic food market and food security are perceived role in ensuring the protection of the domestic food market.

The second chapter of the Dissertationis showed «The current situation in efficiency and protectionof the domestic food market ". In this chapterinvestigated the effectiveness of internal food market and analyzed the factors influencing the competitive market of domestic food production and the role of protecting the domestic food market, the effect of government regulation on imports.

The third chapter of the Dissertation is named «Directions to Improve Protection of the domestic food market». In this chapter determined to improve the quality of the food market protection, improvement of agricultural products and food price trends and directions to stimulatelocal productionin the food market protection.

At the end of the thesis is reflected in the results.

**МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

Гамбарова Ругия Мантиг кызы

**Направления совершенствования защиты внутреннего
продовольственного рынка**

5312.01 – «Отраслевая экономика»

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике

Гянджа – 2015

Kağız formatı (210x297) ¼
Kağız №1, uçot çap vərəqi 1,0
sifariş № 211, tiraj 100

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin mətbəəsi

Rezoqrafiya üsulu ilə çap olunmuşdur.
Gəncə şəhəri, Ozan küçəsi, 102.